

A germán és újlatin nyelvek laringális kölcsönhatása

Balogné Bérces Katalin ♀ és Huber Dániel ♂

♀ PPKE, Piliscsaba, Magyarország; ♂ ESG, Párizs, Franciaország

Nyelvelmélet és kontaktológia műhelykonferencia

2009. november 17. PPKE

Az előadás célja megvizsgálni:

- a) a germán és a szomszédos, leginkább újlatin, nyelvek között az akadályhangokon belüli laringális (fonációs) oppozíció kapcsolatát, mivel
- b) a germán nyelvek ezen kölcsönhatásai azt támasztják alá, hogy a belső fejlődés eredményeként aspirálóvá vált (proto-)germán későbbi dialektusai zöngéssé válhattak (pl. a holland) – akár későbbi, szintén belső fejlődés révén, akár nyelvkontaktus hatására –, míg a velük érintkező zöngé alapú nem-germán nyelvek egyike sem lett aspiráló germán hatásra
- c) azonban: a belső fejlődés eredményeként zöngéssé válás lehetősége némileg árnyalja a képet
- d) kérdés tehát, hogy mióta lehetnek zöngé alapú germán nyelvek, és a zöngé egyértelműen kontaktus-hatás eredménye-e
- e) valamint: milyen mértékben segítenek a korai nem-germán írott források a germán nyelvek laringális specifikációjának megértésében

A "laringális realizmus"

(Honeybone 2005)

a) a két akadályhangsort szembeállító nyelveknél alapvető a fonológiai viselkedésbeli eltérés az *aspiráció alapú* és a *zöngé alapú* nyelvek között (van egyéb kettős oppozíció is, de azt nem vizsgáljuk itt)

Példák	p ~ b̥	b	p ^h	p'
angol, német, velszi, mandarin kínai	[]		[sg]	
francia, spanyol, orosz, magyar, holland	[]	[voice]		
k'ekchi (q'eqchi'), mam	[]			[cst gl]

(aspiráció: negatív VOT, zöngé: nem spontán hangszalag-tevékenység)

A "laringális realizmus"

- b) el kell vonatkoztatni a helyesírástól (latin – egy zöngé alapú nyelv – írásrendszerét alkalmazzák különböző nyelvek!)
- c) a modern fonológiában elterjedt és univerzálisnak tekintett zöngés-zöngétlen oppozíció helyett bizonyos nyelvek esetében vissza kell térni a klasszikus "fortis-lenis"-típusú megkülönböztetéshez: közelebb a fonetikai tényekhez is ("laringális *realizmus*")
(N.B. a laringális realizmus tovább megy, mint a fortis–lenis különbség (ami fontos lépés a zöngés–zöngétlen felszámolása felé a nem zöngés nyelvekben). Ez utóbbi csak a kettős oppozíció tényét emeli ki, míg a laringális realizmus megadja, hogy konkrétan mi a szembenállás alapja (zöngé vagy aspiráció) és kizárja ezek kombinációját egyazon bináris rendszerben)
- d) éppen a laringális realizmus teszi lehetővé, hogy objektíven lehessen tárgyalni a különböző kettős szembenállást mutató laringális rendszerek egymásra gyakorolt hatását kontaktus-helyzetben

Aspiráció alapú vs. zöngé alapú nyelvek

a) zárhangok fonetikai megvalósulása

a zöngétlen aspirálatlan és a zöngétlen(edett) lenis akadályhang fonetikai szimbóluma egyenértékű: [p ~ b̥], pl. spanyol /p t k/ = angol /b d g/ (VOT = 0 -- 30 msec) (vö. spanyol /b d g/: -40 -- 0 msec, angol /p t k/: + min. 50 msec) (LaCharité & Paradis 2005)

Aspiráció alapú vs. zöngé alapú nyelvek

a) zárhangok fonetikai megvalósulása

a zöngétlen aspirálatlan és a zöngétlen(edett) lenis akadályhang fonetikai szimbóluma egyenértékű: [p ~ b̥], pl. spanyol /p t k/ = angol /b d g/ (VOT = 0 -- 30 msec) (vö. spanyol /b d g/: -40 -- 0 msec, angol /p t k/: + min. 50 msec) (LaCharité & Paradis 2005)

b) alapvető fonológiai viselkedésbeli eltérés: csak a zöngé alapú nyelvekben van valódi hátraható zöngésségi hasonulás (azaz: laringális aktivitás), az aspiráló nyelvekben nincs

Magyar zöngésségi hasonulás

roadshow ['ro:tʃo:]
Miskolc ['miʃkołts]
rab – *rabtól* ['rɒpto:l]
réz – *rézkarc* ['re:skɒrts]
hang – *hangfal* ['hɒŋkɒl]
ég – *éghez* ['e:khez]

baseball ['be:zbo:l]
matchbox ['mɛdʒbɒks]
afgán ['ɒvga:n]
tök – *tökből* ['tøgbø:l]
kert – *kertben* ['kɛrdɛn]
boksz – *bokszbajnok* ['bɒgzɒjɒk]

vö.

Angol "kétirányú zöngétlenségi hasonulás"

<i>ob<u>tain</u></i> [əb ₀ 't ^h ein]	'megszerez'	<i>base<u>ball</u></i> ['b ₀ eɪsb ₀ :t]	'baseball'
<i>chees<u>ecake</u></i> ['tʃi:z ₀ k ^h eɪk]	'sajttorta'	<i>match<u>box</u></i> ['mætʃb ₀ ks]	'gyufászkatulya'
<i>big<u>foot</u></i> ['b ₀ ɪg ^f ʊt]	'nagyláb'	<i>cook<u>book</u></i> ['k ^h ʊkb ₀ uk]	'szakácskönyv'
<i>egg<u>head</u></i> ['eghed ₀]	'tojásfejű'	<i>lifeg<u>uard</u></i> ['laɪfga(r)d]	'strandőr'
<i>road<u>ster</u></i> ['rəʊd ₀ stə(r)]	'nyitott sportautó'	<i>Shoot <u>back</u>!</i> ['ʃu:t 'b ₀ æk]	'Lőj vissza!'

vö.

Angol "kétirányú zöngétlenségi hasonulás"

<i>obtain</i> [əb ₀ t ^h ein]	'megszerez'		<i>baseball</i> ['b ₀ eɪsb ₀ :t]	'baseball'
<i>cheesecake</i> ['tʃi:z ₀ k ^h eɪk]	'sajttorta'		<i>matchbox</i> ['mætʃb ₀ ks]	'gyufásskatulya'
<i>bigfoot</i> ['b ₀ ɪgf ₀ t]	'nagyláb'		<i>cookbook</i> ['k ^h ʊkb ₀ uk]	'szakácskönyv'
<i>egghead</i> ['eghed ₀]	'tojásfejű'		<i>lifeguard</i> ['laɪfga(r)d]	'strandőr'
<i>roadster</i> ['rəʊd ₀ stə(r)]	'nyitott sportautó'		<i>Shoot back!</i> ['ʃu:t 'b ₀ æk]	'Lőj vissza!'

valójában ha a laringális realizmus alapján a lenis sor esetében a zöngétlen alakot tekintjük mögöttesnek, akkor itt semmi nem történik, nincsen hasonulás

c) az aspiráló nyelvekben a lenis sor tagjai szonoráns környezetben fonetikailag zöngésednek ("passzív zöngéesség"), pl. angol:

<i>re<u>ad</u>ing</i>	[d]	'olvasás'
<i>re<u>ad</u>s it</i>	[dz]	'olvassa azt'
<i>Gar<u>d</u>ner</i>	[d]	
<i>ba<u>d</u>ly</i>	[d]	'rosszul'
<i>bi<u>ng</u>o</i>	[g]	ibid.
<i>bi<u>g</u> name</i>	[g]	'nagy név'
<i>gi<u>v</u>e it</i>	[v]	'add azt'
<i>Play <u>B</u>all</i>	[b]	

d) nincs keveredés a típusok között: nincs olyan rendszer, ahol tiszta zöngés és aspirált sor állna szemben egymással egy harmadik, semleges sor nélkül:

*[p^h] – [b]

[[e) különbség lehet a zönge/aspiráció fokában, a szegmentumok fonetikai realizációjában, pl. svéd szóeleji aspirálatlan (lenis) zárhangok fonetikailag zöngések (Helgason & Ringen 2008), holland szóeleji zöngés (lenis) zárhangoknak csupán 75%-a mutat előzöngét (van Alphen & Smits 2004)]]

Nyelvek között létezik laringális kölcsönhatás:

1. A beszélők megváltoztatják *anyanyelvük* laringális specifikációját, ha más laringális nyelvi környezetben élnek (Helgason & Ringen 2008 idézi a következőket): **domináns nyelv hatása**

a) Caramazza & Yeni-Komshian (1974): a kanadai francia zöngésségvesztése az angol hatására következhetett be

b) Sancier & Fowler (1997): USA-ban sokáig tartózkodó brazil portugál anyanyelvűeknél megnyúlt a VOT (aspiráció)

c) Heselwood & McChrystal (1999): panjabi anyanyelvű beszélők második generációja Bradfordban az angol kettős szembenállásra tért át szüleik hármasszembenállásáról (a zöngézés nagyon lecsökkent és eltűnt a különbség az aspirálatlan és zöngés obstruensek között)

2. Kétnyelvűségben, majd nyelvváltásban a célnyelv új dialektusa a szubsztrátum-nyelv laringális tulajdonságait örökli meg: **szubsztrátum-hatás**

a) fenno-svéd: a svédre jellemző előzöngé a finn hatására jelentősen csökken (Ringen & Suomi 2009, Gósy & Ringen 2009)

b) ld. lent

Germán és újlatin nyelvek kölcsönhatása

a) A legtöbb germán (és kelta) nyelvben aspirációs szembenállás van:

[p t k]–[p^h t^h k^h]

[[megj.: az allemann dialektusokban (elzászi, svájci stb.) az eredeti kettős oppozíció nem laringális, hanem hosszúsági különbségként él tovább, és minden obstruens zöngétlen – ld. Kraehenmann 2001, Kraehenmann & Lahiri 2008]]

b) A germánsággal szomszédos nyelvekben (a szláv és újlatin nyelvekben) zöngésségi oppozíció van: [p t k]–[b d g]

c) Azonban a germánon belül **a holland, az afrikánsz, a jiddis, és a skót angol** bizonyos változatai zöngés és nem aspiráló nyelvek.

Germán és újlatin nyelvek kölcsönhatása

a) A legtöbb germán (és kelta) nyelvben aspirációs szembenállás van:

[p t k]–[p^h t^h k^h]

[[megj.: az allemann dialektusokban (elzászi, svájci stb.) az eredeti kettős oppozíció nem laringális, hanem hosszúsági különbségként él tovább, és minden obstruens zöngétlen – ld. Kraehenmann 2001, Kraehenmann & Lahiri 2008]]

b) A germánsággal szomszédos nyelvekben (a szláv és újlatin nyelvekben) zöngésségi oppozíció van: [p t k]–[b d g]

c) Azonban a germánon belül **a holland, az afrikánsz, a jiddis, és a skót angol** bizonyos változatai zöngés és nem aspiráló nyelvek.

Ezekben általában a *szubsztrátum-hatás* érvényesül: a szubsztrátum-nyelv laringális beállításai tevődnek át és rögzülnek a célnyelvben.

3/1: Holland

(Iverson & Salmons 2003b: 10)

dwar/s+d/raad [zd] ‘kereszthuzal’
ka/s+b/oek [zb] ‘pénztárkönyv’
mee/t+b/and [db] ‘mérőszalag’
slui/t+b/alk [db] ‘rekesztőkapu’
smel/t+b/eker [db] ‘olvasztótégely’
ee/t+b/aar [db] ‘ehető’
ka/s+p/ost [sp] ‘pénztári tétel’
kaa/z+p/ers [sp] ‘sajtprés’

újlatin szubsztrátum hatása (egyéb kiejtési jegyek is, pl. $\hat{u} > [y:]$, /l/-vokalizáció, veláris/uvuláris /r/, egyes dialektusokban h-törlés és magánhangzó-nazalizáció stb., "*Franse expansie*" – ld. Iverson & Salmons 2003b, 2008, és az ott található hivatkozásokat)

[[Érvek vannak amellett, hogy a holland "hibrid" nyelv: míg a zárhangok rendszere újlatin tulajdonságokat vett fel, a frikatívák megőrizték a germánra jellemző viselkedést. (Iverson & Salmons 2008)]]

3/2: Jiddis

nyugati jiddis: aspiráló nyelv (volt)

ahogy Kelet-Európába terjedt, az ottani szláv nyelveket beszélő zsidó lakosság fokozatosan átvette, miközben egyes kiejtési jegyeit (pl. laringális beállítások) átformálta

Iverson & Salmons több közelmúltban megjelent cikkben (1995, 2003a-b, 2008) úgy érvelnek, hogy a zöngéssé lett germán nyelvek (aránylag késői) kontaktushatásról tanúskodnak. Érdekes viszont, hogy a germánsággal szoros nyelvtani kapcsolatba is került újlatin dialektusok egyike sem vált aspiráló nyelvvé (pl. a francia). Vagyis csak az egyik irányba, az aspiráció elvesztése irányába hatnak a folyamatok nyelvi kölcsönhatások esetén: zöngés nyelv nem lett aspirált germán hatásra.

Iverson & Salmons több közelmúltban megjelent cikkben (1995, 2003a-b, 2008) úgy érvelnek, hogy a zöngéssé lett germán nyelvek (aránylag késői) kontaktushatásról tanúskodnak. Érdekes viszont, hogy a germánsággal szoros nyelvtani kapcsolatba is került újlatin dialektusok egyike sem vált aspiráló nyelvvé (pl. a francia). Vagyis csak az egyik irányba, az aspiráció elvesztése irányába hatnak a folyamatok nyelvi kölcsönhatások esetén: zöngés nyelv nem lett aspirált germán hatásra.

Plusz: a zöngé megjelenése belső fejlődés eredménye is lehet

3/3: Skót angol

(Wells 1982, Iverson & Salmons 1999 stb.)

az aspiráció gyenge vagy hiányzik
zöngésségi hasonulás, pl. *blackboard* [gb]

Nem lehet szubsztrátum-hatás

Javaslatunk: már a latin is érintkezett olyan germán dialektusokkal, amelyek nem aspirált–aspirálatlan, hanem zöngés–zöngétlen akadályhangokat különböztettek meg.

Bizonyítékok a zöngésség meglétére *római kori* latin adatokban

a) a rúnairás későbbi és akkor sem vált a germánság általános írásbeliségét fémjelző írásrendszerre: a germán-római katonai konfliktusok idején (pl. Tacitus korában, az 1.sz végén) nem beszélhetünk germán írásbeliségről (*Warmington 1970:145, n7: „Nincs egyértelmű bizonyíték, hogy a germánság írni tudott volna Tacitus korában.”*)

b) a latinba jóval bármifajta germán írásbeliséget megelőzően átkerült jövevényszavak zöngés–zöngétlen oppozíció meglétét látszanak alátámasztani:

Tacitus *Germániájában*:

bard ‘szakáll’ (Langobardi)

burgus ‘város’ (Asciburgium)

glesum ‘borostyán’ (vö. angol *glass* ‘üveg’)

gothones ‘gótok’ + egyéb törzsnevek, pl.

b-: *Bastarnae, Batauii, Bructeri*, és *Buri* d-: csak *Dulgubini*

Két magyarázat kínálkozik:

a) Ezeket <b d g> zöngés mássalhangzóval olyan nyelvből vehette át a latin, ahol azok zöngések voltak. Elméletileg nem kizárt, hogy ezek nem közvetlenül germán dialektusból származnak, de akkor is igaz, hogy az első átvevő nyelv zöngésekkel rögzítette ezeket a szavakat.

Két magyarázat kínálkozik:

a) Ezeket <b d g> zöngés mássalhangzóval olyan nyelvből vehette át a latin, ahol azok zöngések voltak. Elméletileg nem kizárt, hogy ezek nem közvetlenül germán dialektusból származnak, de akkor is igaz, hogy az első átvevő nyelv zöngésekkel rögzítette ezeket a szavakat.

b) Tacitus (vagy forrásai) egyszerűen csak kénytelenek voltak írásban megfeleltetni a germánt a latinnak, és mivel nem volt hármassalhangzó-oppozíció a germánban, elegendőnek bizonyult erre a latin <p - b> stb. betűpárja. (De: ld. középkori források!)

Két magyarázat kínálkozik:

a) Ezeket <b d g> zöngés mássalhangzóval olyan nyelvből vehette át a latin, ahol azok zöngések voltak. Elméletileg nem kizárt, hogy ezek nem közvetlenül germán dialektusból származnak, de akkor is igaz, hogy az első átvevő nyelv zöngésekkel rögzítette ezeket a szavakat.

b) Tacitus (vagy forrásai) egyszerűen csak kénytelenek voltak írásban megfeleltetni a germánt a latinnak, és mivel nem volt hármassal szembeeső opozíció a germánban, elegendőnek bizonyult erre a latin <p - b> stb. betűpárja. (De: ld. középkori források!)

[[Megj.: a latin tudott az aspirációról: a görögből számos szót <ph th ch> alakban vett át, ami azt mindenképpen bizonyítja, hogy tudtak más laringális rendszerből vett szavakkal bánni (írásban legalábbis). Az is igaz viszont, hogy a görög írás is rögzítette az aspirációt (phi, theta, chi), és ez valószínűleg befolyásolta a görög szavak latin helyesírását.]]

A franciába került germán jövevénytörzsek szintén zöngés–zöngétlen oppozíciót ismerő germán dialektusokból származhatnak (adatok főleg Brunot 1966-ból).

*band- > bande ‘banda’, bannière ‘zászló’

*bank- > banc ‘pad’

*blaw- > bleu ‘kék’

*furbjan > fourbir ‘kifényesíteni’

*pokka- > poche ‘zseb’

*dulja > douille ‘hüvely’

*titta > tétine ‘emlő’, téton ‘mell, csöcs’

*urdel > ordalie, ordel ‘ítélet’ (vö. angol *ordeal*, német *Urteil*)

*giga- > ófrancia gigue ‘egy fajta húros hangszer’ > gigot ‘birkacomb’
(vö. német *Geige* ‘hegedű’)

*gibb- > gibet ‘bitófa’

*graban > graver ‘vésni’

*gris > gris ‘szürke’

*urgoli orgueil ‘gőg, büszkeség’

*kausjan > choisir ‘kiválasztani’

*klinka- > clenche ‘zárnyelv’ (vö. német *Klinke* ‘kilincs’)

*kruka- > cruche ‘korsó’

A francia maga a/egy frank germán dialektus fonológiai rendszerét számos tekintetben továbbvitte (pl. erős hangsúly, és emiatt hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok megkülönböztetése)

A francia maga a/egy frank germán dialektus fonológiai rendszerét számos tekintetben továbbvitte (pl. erős hangsúly, és emiatt hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok megkülönböztetése)

Tehát ha a frank zöngés volt, akkor nem meglepő, hogy a mai francia is az (és ebben az esetben nincs kontaktushatás sem)

Az is megállapítható, hogy az újlatin nyelvek germán jövevényszavai meglepően következetesen zöngésséget mutatnak, ami mintha arra engedne következtetni, hogy ezek mind zöngés germán nyelvekkel álltak kapcsolatban.

> Adódik a feltételezés, hogy például a holland maga is egy ilyen dialektusnak a továbbélése. Tehát nem a francia hatására lett zöngés, hanem már jóval korábban az volt. (Ez persze nem zárja ki, hogy egy korábbi, mondjuk latin hatásra lett zöngés.)

Bizonyítékok az aspiráció meglétére *középkori* latin adatokban

közép-európai középkori latin adatok:

<burg> város

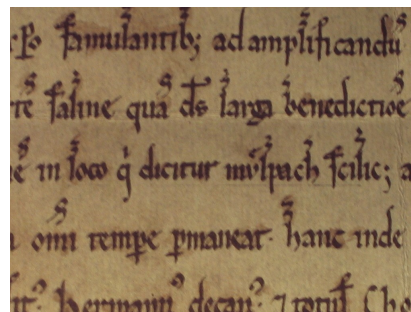
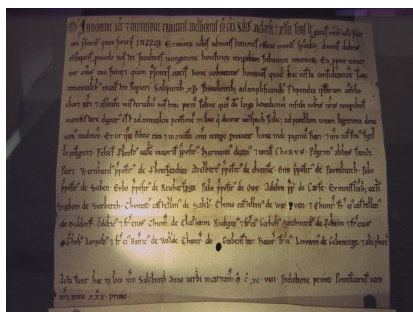
„Mosapurc” = Mosaburg „Zalavár”

<bach> patak

A salzburgi Nonnberg apácakolostorának latin alapítólevelében (1198):

Mülbach = muelpach

(az eredetit a Haus-, Hof- und Staatsarchiv-ben őrzik, Bécsben)

Magyar átvételek

pacni (1910) < osztrák német [patsen],

vö. német <*batzen*> ‘ragacsos, puha’

pác (1787, de az ige 1690 óta) < bajor-osztrák [pats paiss/],

vö. <*Beize*> ‘pác’

pánt (1470) < bajor-osztrák [pant] ‘szalag, kötés, abroncs’,

vö. <*Band*>

pék (1519, 1595) vö. német <*backen*> ‘sütni’

példa (1372 után) < középelnémet <*bilde*>, vö. <*Bild*>

tus (1910) < vö. <*Dusche*> << francia <*douche*> [duʃ]

(+ a németben aspirált /p t k/ természetesen aspirálatlanul került át)

Összegzés

- a) a "laringális realizmus" lehetővé teszi, hogy összevessük különböző nyelvek fonációs rendszerét, és kimutassuk azok egymásra gyakorolt kölcsönhatását: aspiráló vs. zöngé alapú nyelvek
- b) zöngé alapú germán nyelvek: nyelvi kontaktus vagy belső fejlődés?
- c) írott források, franciába került germán jövevényszavak
- d) a germán bizonyos dialektusai már Tacitus korában zöngés rendszerek lehettek: ezek vagy belső fejlődéssel, vagy az eddig feltételezettnél korábbi latin hatásra válhattak azzá
- e) lehetséges, hogy a holland egy ilyen dialektusból alakult ki
- f) stabilan aspiráló germán dialektusokat zöngés rendszerek a várt módon értelmeznek (pl. középkori adatok, jövevényszavak a magyarban)
- g) megfigyelés: nyelvi kontaktusban a laringális beállítások esetében meghatározónak tűnik a szubsztrátum-hatás

Hivatkozások

- Brunot, F. 1966. Histoire de la langue française des origines à nos jours. Tome 1 De l'époque latine à la Renaissance. Librairie Armand Colin, Paris.
- Gósy, M. & C. Ringen. 2009. Everything you always wanted to know about VOT in Hungarian. http://icsh9.unideb.hu/pph/handout/Ringen_Gosy_handout.pdf
- Helgason, P. & C. Ringen. 2008. Voicing and aspiration in Swedish stops. *Journal of Phonetics* 36.4: 607-628.
- Honeybone, P. 2005. Diachronic evidence in segmental phonology: the case of obstruent laryngeal specifications. In van Oostendorp, M. & van de Weijer, J. (eds) *The Internal Organization of Phonological Segments*. Berlin: Mouton de Gruyter. 319-354.
- Iverson, G. K. & J. C. Salmons. 1995. Aspiration and laryngeal representation in Germanic. *Phonology* 12: 369-396.
- Iverson, G. K. & J. C. Salmons. 1999. Glottal Spreading Bias in Germanic. *Linguistische Berichte* 178. 135-151.
- Iverson, G. K. & J. C. Salmons. 2003a. Laryngeal enhancement in early Germanic. *Phonology* 20: 43-74.
- Iverson, G. K. & J. C. Salmons. 2003b. Legacy Specification in the Laryngeal Phonology of Dutch. *Journal of Germanic Linguistics* 15.2.
- Iverson, G. K. & J. C. Salmons, 2008. Germanic Aspiration: Phonetic Enhancement and Language Contact. *Sprachwissenschaft* 33: 257-278.
- Kraehenmann, A. 2001. Swiss German stops: geminates all over the word. *Phonology* 18: 109-145.
- Kraehenmann, A. & A. Lahiri. 2008. Duration differences in the articulation and acoustics of Swiss German word-initial geminate and singleton stops. *The Journal of the Acoustical Society of America* 123: 4446-4455.
- Perret, J. 1949 (2003). *Tacite. La Germanie. A francia Budé kiadás, Les Belles Lettres, Paris.*
- Ringen, C. & Suomi, K. 2009. Fenno-Swedish VOT: Influence from Finnish? *Proceedings Fonetik 2009*.
- Van Alphen, P. M., & Smits, R. 2004. Acoustical and perceptual analysis of the voicing distinction in Dutch initial plosives: The role of prevoicing. *Journal of Phonetics*, 32, 455–491.
- Warmington, E. H. (revised by) & M. Hutton (translated by). 1970. *Tacitus I. Agricola, Germania, Dialogus*. The LOEB Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Mass. London, UK.
- Wells, J. C. 1982. *Accents of English*. Cambridge: CUP.